

Культурні цінності та їх охорона у вітчизняному і міжнародному праві.

Кумеда Т.А.,

доцент кафедри філософії права
та юридичної логіки НАВС,
кандидат мистецтвознавства

Статья посвящена исследованию проблемы культурных ценностей в украинском обществе. Проанализированы особенности становления и развития международного и украинского законодательства об охране культурных ценностей.

The article is devoted to the research of cultural values in the Ukrainian society. The features of formation and development of international and Ukrainian legislation on the protection of cultural property are analyzed.

Ситуація, що склалася в Україні стосовно використання національної історико-культурної спадщини та її охорони, складна й неоднозначна. Сьогодні в Україні безліч культурних пам'яток залишаються під загрозою знищення. Загальними причинами такої ситуації є численні прогалини нормативно-правової бази, що регулює відносини у сфері культури; хронічне недофінансування з боку держави та місцевого самоврядування задекларованих програм збереження об'єктів культурної спадщини; відсутність комплексного підходу при формуванні системи забезпечення охорони культурного надбання, а також низький рівень ідеологічної роботи державних органів та громадських організацій серед населення з формування у людей свідомості необхідності відродження та збереження культурного надбання нації.

Питання дослідження об'єктів культурної спадщини, їх історико-культурне значення та охорона в різні часи були об'єктами досліджень широкого кола вчених. Зокрема, проблеми пам'яткознавства висвітлювалися в багатьох наукових дослідженнях, серед яких можна виділити праці В.І. Акуленка, Н.Д. Бобоедової, В.О. Горбика, О.А. Денисенко, С.З. Заремби, Т.Г. Каткової, Т.В. Курило, К.Є. Рибак, П.І. Скрипника, І.Г. Шовкопляса та інших вчених.

Метою статті є дослідження закономірностей та особливостей становлення і розвитку міжнародного та українського законодавства про охорону культурних цінностей.

Культурні пам'ятки для кожного народу – це невичерпне джерело людської пам'яті, гарантія гідного поступу в майбутньому. Пам'ятки культурної спадщини, до якої б вони категорії не відносилися: місцевого, національного чи всесвітнього значення – є загальнолюдським надбанням, яке створювалося багатьма поколіннями. Відношення до пам'яток історії та культури, їх охорона та збереження – показник цивілізованості кожного суспільства.

Культурна цінність, за визначенням сучасних російських науковців, – це "особлива об'єктивна позитивна значимість будь-чого в духовному житті конкретної людини, соціальної групи, суспільства, що втілюється в різних носіях значимості і виражається у знаках і знакових системах даної культури" [10; 386].

Охорона культурних цінностей і історико-культурних пам'яток регулюється як державним законодавством тієї чи іншої країни, так і міжнародним правом. Міжнародне право охорони культурних цінностей – сукупність принципів і норм міжнародного права, які становлять специфічну галузь цієї системи права і регулюють відносини між його суб'єктами (передусім державами) у сфері охорони і використання культурних цінностей, відновлення історичного середовища, ввезення, вивезення і повернення незаконно переміщених культурних цінностей. Основні принципи цієї галузі права, що перебуває у процесі становлення і розвитку, ґрунтуються на загальних засадах міжнародного правознавства. Це, зокрема:

- а) розвиток власної культури, що є правом і обов'язком кожного народу;
- б) охорона і поважання культур, цінностей та незаподіяння їм шкоди;
- в) невід'ємний суверенітет держав над їх культурними цінностями;
- г) міжнародне співробітництво у сфері охорони культурних цінностей;
- д) облік (реєстрація) культурних цінностей;
- е) повернення, або реституція, незаконно переміщених культурних цінностей країнам їх походження, у т. ч. країнам — жертвам колоніалізму;

є) заборона і запобігання незаконним ввезенню, вивезенню і передачі права власності на культурні цінності;

ж) захист культурних цінностей у період збройних конфліктів.

З античних часів і до середини XX ст. норми щодо охорони культурних цінностей пов'язувались насамперед з нормами ведення війни. Окремі паростки ідеї охорони культурних цінностей описані античними авторами — Ксенофонт, Геродот, Плінієм, Цицероном. Проте аж до пізнього Середньовіччя ці ідеї не отримали загального визнання і не стали частиною правового звичаю.

Упродовж XVII - XVIII ст. положення про захист культурних цінностей закріплюються у доктрині міжнародного права, насамперед завдяки творам А. Джентілі, Г. Гроція, Е. де Ваттеля [2, 3].

У сучасному міжнародному праві норми Міжнародного права охорони культурних цінностей закріпилися завдяки багатостороннім договорам Гаазьких конференцій миру 1899 р. і особливо 1907 р. Так, Положенням про закони і звичаї сухопутної війни (додаток до IV Гаазької конвенції 1907 р.) встановлено обов'язок зберігати, наскільки можливо, храми, будівлі, що слугують цілям науки, мистецтва, благодійності, історичні пам'ятки за умови, що такі споруди не використовуються одночасно з воєнною метою. У 2-й половині XX ст. сформувався визнання того факту, що культурна спадщина потребує охорони не тільки у воєнний, а й у мирний час, оскільки на неї діють як природні, так і антропогенні руйнівні чинники, а рухомим культурним цінностям, крім того, загрожує небезпека викрадення і незаконного переміщення.

Сучасне Міжнародне право охорони культурних цінностей будується передусім на основі договірних норм як на універсальному (акти ООН та ЮНЕСКО, міжнародних урядових і дипломатичних конференцій), так і на регіональному рівнях (конвенції Ради Європи, багатосторонні угоди країн СНД тощо). Важливу роль у цій сфері відіграють також двосторонні договори держав. Особливе місце у міжнародній системі охорони культурних цінностей належить Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

(ЮНЕСКО), яка, відповідно до свого Статуту, покликана допомагати «збереженню, прогресу й поширенню знань, піклуючись про збереження й охорону спільної спадщини людства — книжок, творів мистецтва та інших пам'яток історичного і наукового значення» (п. 2 ст. 1) [6; 49].

Під егідою цієї організації у сфері охорони культурних цінностей укладені й набули чинності 4 універсальні акти (Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, 1954 р. та Протокол до неї, Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, 1970 р. і Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, 1972 р.). Конвенціями ЮНЕСКО введено в юридичний обіг поняття «культурна спадщина людства».

ЮНЕСКО також активно розробляє так зване м'яке Міжнародне право охорони культурних цінностей. Нею прийнято ряд рекомендацій у цій сфері, зокрема щодо: міжнародних принципів, які застосовуються під час археологічних розкопок (1956); заходів забезпечення загальнодоступності музеїв (1960); культурних цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громад, і приватних робіт (1968); міжнародного обміну культурними цінностями (1976); збереження історичних ансамблів (1976); охорони рухомих культурних цінностей (1978).

Прикладами розвитку Міжнародного права охорони культурних цінностей на регіональному рівні є нормотворчість у межах Ради Європи, яка прийняла Європейську культурну конвенцію 1954 р., а також конвенції, що безпосередньо стосуються охорони археологічної спадщини (1969 р. і 1992 р. переглянута) та архітектурної спадщини (1985 р.), боротьби із злочинними посяганнями на культурні цінності (1985 р.). Норми про охорону культурних цінностей містяться у Додаткових протоколах 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р., що підкреслює тісний зв'язок Міжнародного права охорони культурних цінностей із міжнародним гуманітарним правом.

Необхідність протидії крадіжкам та незаконним транскордонним переміщенням культурних цінностей зумовила підписання розробленої

Міжнародним інститутом уніфікації приватного права (УНІДРУА) Конвенції про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених культурних цінностей 1995 р. Україна є стороною всіх вищеназваних конвенцій ЮНЕСКО, Європейської культурної конвенції 1954 р., інших регіональних багатосторонніх договорів (зокрема в межах СНД), ряду двосторонніх угод з відповідних питань (з Угорщиною, Польщею та ін. державами).

В кожній країні є своє, національне визначення поняття "культурні цінності". Крім того, в одній і ті ж країні в різних контекстах в нього може бути вкладений різний сенс. А також в кожній міжнародній конвенції застосовується своє визначення, оскільки воно формулюється зазвичай "для цілей даної конвенції" або даного правового акту (наприклад, рекомендації ЮНЕСКО).

Вперше поняття "культурні цінності" було сформульовано в Гаазькій конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку озброєного конфлікту. З тих пір воно введене в міжнародну термінологію. Не поглиблюючись в різні варіанти визначень, які можна зустріти у міжнародних документах, зупинимось на двох, що торкаються рухомих культурних цінностей.

Перш за все, це Конвенція 1970 р. про заходи, які спрямовані на заборону і попередження незаконного ввозу, вивезення і передачі права власності на культурні цінності (Конвенція ЮНЕСКО 1970 р.). Згідно з її ст. 1 культурними цінностями вважаються цінності релігійного і світського характеру, які розглядаються кожною державою як такі, що становлять значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки і які належать до перерахованих у ній категоріях [8].

Безперечний інтерес для формування категорій рухомих культурних цінностей має ще один документ – Рекомендація ЮНЕСКО про охорону рухомих культурних цінностей, прийнята Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її двадцятій сесії 28 листопада 1978 р.

По-перше, Рекомендація виходить з того, що рухомі культурні цінності, характерні для різних культур, є частиною загального надбання людства, і в

силу цього кожна держава несе моральну відповідальність за їх охорону і збереження перед усім міжнародним співтовариством.

По-друге, в Рекомендації дається найбільш широке визначення поняття "рухомі культурні цінності". Це визначення узгоджується з переліком, який на відміну від переліку Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. не носить вичерпного, замкнутого характеру.

По-третє, в цій Рекомендації так само, як і в Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., до компетенції кожної держави – члена ЮНЕСКО віднесено складання критеріїв для визначення цінностей, які знаходяться на його території, які повинні користуватися охороною "в силу їх археологічної, мистецької, наукової або технічної цінності" [1; 19].

Що стосується переліків категорій культурних цінностей, які встановлюються законодавством держав, то вони в значній мірі співпадають. Наявні все ж відмінності відображують історичні особливості, традиції національних культур, роль, яку в конкретній країні відіграє охорона культурних цінностей. Однак головне, що у всіх державах культурна цінність визначається як особливий об'єкт правового регулювання, в якому неприйнятні автоматично загальні положення про правове положення рухомих речей.

На регіональному рівні найбільш повне регулювання, в тому числі стосовно класифікації культурних цінностей, здійснено в Європейському союзі. Культурні цінності розглядаються в документах ЄС в якості товарів. Оскільки в межах ЄС здійснюється вільний обіг товарів, обмеження, встановлені відносно культурних цінностей, вважаються виключенням з дії цього принципу.

Поняття "культурні цінності" включає в себе як матеріальні об'єкти, так і продукти духовної діяльності. Духовні цінності також регулюються, але в іншому плані – в якості творів мистецтва або літератури, науки або техніки. Наприклад, ніхто не заперечуватиме, що картина "Льон" була створена українською художницею Тетяною Яблонською. Авторське право на неї протягом певного терміну належить цій художниці і її нащадкам. Але сама картина як річ є власністю Російської Федерації.

Нематеріальні цінності культури охороняються правом в інших юридичних формах (шляхом застосування норм авторського права, патентного права тощо). Стосовно цих об'єктів застосовується термін "інтелектуальна власність".

Слід також розрізняти матеріальні і нематеріальні культурні цінності. Під нематеріальними цінностями, які в міжнародній практиці отримали назву нематеріального культурного надбання, розуміється фольклор, традиції усної творчості, видовища, ритуальні свята тощо [9]. 17 жовтня 2003 р. була прийнята Конвенція ЮНЕСКО про охорону нематеріального культурного надбання, учасниками якої є 47 країн, в тому числі й Україна.

Визначення поняття культурної цінності подано в Законі України Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей (Розд. I, ст.1) 1999 р. Під культурними цінностями розуміються об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України. Поряд з цим загальним визначенням відповідно до міжнародної практики дається перелік категорій предметів, що підлягають під дію цього Закону. В цей перелік входять:

- оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажі з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;

- предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;

- предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;

- складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;

- старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;

- манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фотодокументи, окремо чи в колекції;
- унікальні та рідкісні музичні інструменти;
- різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;
- рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;
- рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування;
- зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність;
- рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології [4].

Відповідно до законодавства України культурними цінностями України є:

- культурні цінності, створені на території України громадянами України;
- культурні цінності, створені на території України іноземцями чи особами без громадянства, які постійно проживають або проживали на території України;
- культурні цінності, виявлені на території України; ввезені на територію України культурні цінності, придбані археологічними, археографічними, етнографічними, науково-природничими та іншими експедиціями за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей;
- ввезені на територію України культурні цінності, придбані в результаті добровільного обміну;
- ввезені на територію України культурні цінності, отримані в дарунок або законно придбані за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей;
- незаконно вивезені культурні цінності України, що перебувають за межами її території;

- культурні цінності, евакуйовані з території України під час війн та збройних конфліктів і не повернуті назад; культурні цінності, тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну;

культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок другої світової війни як часткова компенсація за заповідіяні окупантами збитки [4].

Поняття "культурна цінність" носить більш ширший характер, ніж поняття "пам'ятка", оскільки воно охоплює коло об'єктів, що мають статус пам'яток і підлягають за законодавством деяких держав державному обліку і реєстрації, і об'єктів, які ще не мають такого статусу.

У законодавчих документах України застосовуються як поняття "культурні цінності", так і поняття "культурна спадщина", "пам'ятки історії і культури".

Конкретне визначення понять "культурна спадщина", "пам'ятка культурної спадщини", "нерухомий об'єкт культурної спадщини" подано в Законі України Про охорону культурної спадщини 2000 р. В ст. 2 подано наступну класифікацію об'єктів культурної спадщини:

1. За типами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

- споруди (витвори) - твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;
- комплекси (ансамблі) - топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини;
- визначні місця - зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

2. За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

- археологічні - рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів,

могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під земною поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації;

- історичні - будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

- об'єкти монументального мистецтва - твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

- об'єкти архітектури та містобудування - окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій або авторів; природно-архітектурні комплекси (ансамблі), історичні центри, вулиці, квартали, площі, залишки давнього розпланування та забудови, що є носієм певних містобудівних ідей;

- об'єкти садово-паркового мистецтва - поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

- ландшафтні - природні території, які мають історичну цінність;

- об'єкти науки і техніки - унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей [5].

Як бачимо, цей перелік не є вичерпним, оскільки він допускає віднесення до культурних цінностей й інших предметів, в ньому прямо не вказаних.

Розгляд визначення стосовно поняття культурних цінностей і категорій цих цінностей дозволяють зробити деякі висновки загального характеру.

По-перше, цінності повинні бути, як правило, результатом творчої діяльності людини.

По-друге, для того щоб відповідні предмети були віднесені до культурних цінностей, вони повинні мати певне історичне, мистецьке або наукове значення.

По-третє, встановлений часовий критерій. Цінності у більшості категорій повинні бути створені більше, ніж 100 (50) років тому назад.

По-четверте, в окремих правових актах встановлений ціновий критерій. Цей критерій досить сумнівний: як показує практика, матеріальна цінність (продажна ціна) постійно змінюється. В торгівлі антикваріатом, наприклад, він може бути застосованим тільки після того, як певна річ буде продана на аукціоні.

Таким чином, сьогодні ні в кого не викликає сумнівів той факт, що культурні цінності є важливим елементом спілкування, взаєморозуміння та взаємозближення народів та держав. Вони виступають головним критерієм підтримки нерозривного духовного зв'язку поколінь, об'єднують їх в єдиний ланцюг історичного розвитку. Кожен об'єкт історико-культурного призначення, кожний витвір мистецтва, пам'ятник культури є однією з ланок такого нерозривного історичного цілого. Тому втрата культурних цінностей, їх відрив від народів та націй, які дали їм життя, мають негативні наслідки для їх повноцінного розвитку.

Література:

1. *Богуславский М.М.* Судьба культурных ценностей / М.М.Богуславский. – М.: Юристъ, 2006. - 206 с.
2. *Ваттель Э.* Право народов или Принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. - М.: Госюриздат, 1960. - 719 с.

3. *Гроций Гуго*. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права. -М.: Ладомир, 1994. - 867 с.
4. *Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»* від 21 вересня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 48. – Ст. 405.
5. *Закон України “Про охорону культурної спадщини”* від 8 червня 2000р. //Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №39. – Ст.333.
6. *Игнаткин И.А.* Охрана памятников истории и культуры [Текст] : общественно-политическая литература / И.А. Игнаткин. - Киев : Выща школа, 1990. - 222 с.
7. *Культурна спадщина України*. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: зб. офіц. док. / Упоряд. В.І.Фрич; Відп. ред. М.В.Гарник. – К. : Істина, 2002. – 336 с.
8. *Про міри*, спрямовані на заборону та попередження незаконного ввозу, вивозу та передачі права власності та культурної цінності: Конвенція ЮНЕСКО від 14 листопада 1970 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_186.
9. *Про охорону нематеріальної культурної спадщини*: Конвенція ЮНЕСКО від 17 жовтня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_d69.
10. *Теория культуры: Учебное пособие.*/ Под ред. С.Н. Иконниковой, В.П. Большакова. – СПб.: Питер, 2008. – 592 с.